

5. Енцикліці Лева XIII «*Rerum novarum*» (Нові ерчі) В-во: УКУ, Львів 2008.
6. Катехизм Української греко-католицької церкви «Христос – наша Пасха». В-во «Свічадо». Львів, 2011. – 333 с.
7. Лобье П. Три града. Социальное учение христианства: Пер. с франц. Торчинского Л. А., СПб. Алетейя 2000 г. – 416 с.
8. Промова Блаженнішого Святослава, «Католицький Оглядач» електронний ресурс: bude-tak-yak-ranishe-promova-blazhennishogo-svyatoslava-v-avstraliyi-melburn-sidney.
9. Промови і проповіді, виголошені Святішим Отцем під час візиту на Україну 23-27 червня 2001 року. Інформаційно-аналітичний звіт Радіо «Воскресіння» // Агенція Релігійної інформації. Бюлетень. – 2001. – №6. с. 23.
10. Промова проголошена Папою Франциском I електронний ресурс: <http://kyivsobor.ugcc.org.ua/?p=1218><http://catholicnews.org.ua/nikoli-ne>.

Володимир Мороз (Тернопіль)

ВЧЕННЯ УГКЦ ПРО ВИБОРИ ВЛАДИ ЯК ШЛЯХ ДО СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

У статті досліджено вчення УГКЦ про важливість демократичних виборів влади, вивчено принципи, на основі яких Церква пропонує віруючим брати участь у виборчому процесі.

Ключові слова: УГКЦ, демократія, вибори, суспільній зміни.

Volodymyr Moroz

DOCTRINE OF UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH ABOUT GOVERNMENT ELECTION AS A WAY TO SOCIAL CHANGE

Author analyses the teaching of the Ukrainian Greek-Catholic Church over importance of democratic elections. The principles, which Church proposes as background to participation in elections, are explored.

Keywords: UGCC, democracy, elections, social change.

Вибори у демократичному ладі – ключовий момент, що фіксує та імплементує принцип народовладдя. А оскільки Церква в Україні протягом багатьох років є інститутом, що користується найбільшою суспільною довірою, **актуальною** є потреба вивчення позиції конфесій щодо виборів, відповідних елементів учень церков та релігійних організацій. **Метою** даної статті став аналіз вчення УГКЦ про вибори та їх роль як регулятора суспільних змін.

Позиція УГКЦ щодо виборчих процесів у незалежній Україні, вчення цієї церкви про вибори привертало увагу численних дослідників, зокрема українських релігієзнавців В. Єленського, О. Недавної, Л. Филипович, А. Юраша. Із закордонних вчених окремі аспекти відповідних питань зачіпає у своїх працях М. Бурдо. Водночас існує потреба проаналізувати вчення УГКЦ про вибори як цілісну концепцію у її динаміці та наповненні.

Основна частина. УГКЦ цінує демократію як устрій, що дозволяє вільно дотримуватись християнських цінностей і проголошувати їх. Як наслідок, Церква робить наголос на важливості участі у суспільно-політичному житті вірних та загалом усіх людей. З огляду на циклічність політичної активності, визначену періодами виборів, особливу увагу церкви присвячено саме цим подіям. Голосування, згідно з позицією УГКЦ, це право і «Божий дар», досі недоступний частині людства, а також обов'язок, «до виконання якого зобов'язує виборця 4 Заповідь Божа». Заповідь шанувати батьків, розширена у вченні УГКЦ до настанови шанувати батьківщину [2, с. 236, с. 604].

Нагадування про необхідність взяти участь у голосуванні УГКЦ повторює перед кожними виборами. Ще у 1994 р. провідники конфесії назвали найголовнішим те, що через голосування громадяни мають змогу чітко заявити про свою приналежність. Вибори розглянуті тут як ідентифікаційний екзаме́н для суспільства [2, с. 91]. Теза, що голосами громадяни декларують те, якої держави вони прагнуть, пролунала і в зверненні з нагоди виборів до Верховної Ради від 19 березня 1998 р. [2, с. 138]. 24 червня 2004 р. і 10 березня 2006 р. Церква охарактеризувала вибори були як ключовий момент, коли людина реалізує право вибору керівників, складає свій план майбутнього, підкреслює свою гідність і свободу. Тими ж настроями перейняте звернення Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій від 30 вересня 2009 р. [2, с. 315, 374].

Показово, що перед президентськими виборами 2004 р., як констатувала О. Недавна, УГКЦ діяла на випередження і її заклики вплинули на суспільство. Щонайменше вони сприяли утвердженню багатьох громадян в їхніх демократичних поглядах [1, с. 276, 277]. Продовження цієї ж лінії вбачаємо у позиції, викладеній у зверненні Українського Католицького Університету від 24 лютого 2014 р. [6] та у посланні Синоду єпископів УГКЦ з нагоди позачергових виборів Президента України від 6 травня 2014 р. [8]. Водночас у спільному для багатьох конфесій зверненні Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (далі ВРЦіРО – прим. авт.) від 15 травня 2014 р. наявний чіткий акцент, що участь у виборах – це ще й захист країни [4].

Основоположним у підході УГКЦ до теми виборчого процесу є наголос на існуванні кореляції між рівнем свідомості виборців і спрямованістю дій обраної ними влади. Перед президентськими виборами у 2004 р. ієрархи УГКЦ оголосили, що українці виберуть такого

президента, якими є самі. Єпископи переконували, що коли народ відмовиться давати хабарі, то буде прагнути обрати такого ж президента. Станом на 28 січня 2004 р. вони підсумовували, що українці не змогли змінити на краще своє життя, оскільки не захотіли змінити себе [2, с. 305, 316–317].

УГКЦ задекларувала, що Церква утримується від агітації. Тож виборці повинні вирішувати згідно з власним сумлінням, за кого голосувати, [2, с. 136, 171, 322, 374, 603]. Віруючих застерігають, що народ гідний державності, коли перестає бути іграшкою в руках не завжди гідних політиків; коли чітко усвідомлює свої інтереси й активно дбає про їх втілення в життя [2, с. 387]. У загальному ці поради вкладаються в систему норм, ґрунтованих на богословському баченні суспільних реалій.

Передусім УГКЦ радить громадянам обирати кандидатів і політичні сили, уникаючи пристрастей, керуючись аналізом та порівнянням програм учасників виборчого процесу, їхньої попередньої діяльності [2, с. 91, 98, 132, 234, 236, 316–317]. Церква пропонує враховувати, чи бере до уваги програма партії або кандидата добро загалу, а чи тільки його частини. За рекомендаціями УГКЦ, виборець має з'ясувати, чи передбачає виборча програма зміцнення і добробут держави, чи прописана вона на майбутнє й уникає популізму. Церква радить віддавати перевагу тим політикам і силам, програми яких шанують гідність і права усіх людей та сприяють суспільній згоді. Серед незаперечних цінностей – також сім'я, мораль і толерантність [2, с. 132–133, 135, 139, 235, 374–375; 8]. Політикам пропонують зосереджуватися не тільки на стратегіях, а на покращенні життя простих людей [2, с. 386].

На підтримку, за вченням УГКЦ, заслуговують політики і сили, які виступають за незалежність держави [2, с. 139, 171]. Церква попереджає, що зосередження уваги тільки на економічних програмах не вирішить суспільних проблем, бо «не приведуть до духовного відродження народу керівники, які самі не мають сильного морального стержня» [2, с. 133, 139; 8].

Згідно з ученням УГКЦ, віруючі не можуть голосувати за кандидатів і політичні сили, які не визнають права людини. Церква наголошує, що цих прав людина набуває не від народження, а від зачаття [2, с. 135, 374–375].

Заяви про релігійність кандидатів УГКЦ не вважає зразком універсального критерію оцінки та підтримки [2, с. 242, 375].

Закликаючи до підтримки власної держави, УГКЦ розглядає неучасть у виборах без поважної причини як порушення четвертої заповіді біблійного Декалогу. Як гріх, який «не можна ні зрозуміти, ні виправдати», бо «знехтувати своє громадянське право без якоїсь дуже важливої причини означає образити Бога і тим самим здобути для народу прокляття замість благословення» [2, с. 132, 138, 170, 236, 375, 517; 10].

У березні 2006 р. Синод єпископів УГКЦ, а у вересні 2007 р. глава УГКЦ спільно з главами та керівниками УПЦ КП, РКЦ в Україні, Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської-п'ятидесятників, Української єпархії Вірменської апостольської церкви, Української християнської євангельської церкви, Української лютеранської церкви, Німецької євангелічно-лютеранської церкви України засудили продаж виборцями голосів. Вони попередили, що людина тоді погоджується стати об'єктом маніпуляцій, і нарікати на недотримання обіцянок та порушення прав повинна передусім на себе. [2, с. 468]. Цей же наголос відчутний у зверненні єпископів УГКЦ з нагоди позачергових президентських виборів у 2014 р. [8]. Тому й участь у виборах вчення УГКЦ витлумачує і як реалізацію права визначати власне майбутнє, і як підкреслення гідності та свободи людини [2, с. 132, 236, 315, 375; 8].

За відсутності на виборчому окрузі кандидата, який відповідає вимогам вчення церкви, виборцям рекомендують голосувати за кандидатів, які відповідають цим вимогам більше, аніж їх опоненти [2, с. 92]. Зневіру у чесності підрахунку голосів і в тому, що вибори можуть щось змінити, Синод єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ у 2002 р. назвав закономірною через відсутність давньої традиції незалежності та самоврядування. Не розчаровуватися у власних можливостях визначати майбутнє країни громадян закликали глава УГКЦ та Синод єпископів перед виборами до Верховної Ради у 2006 р. та після них. Вибори були піддані аналізу з точки зору відповідальності політиків, дотримання ними обіцянок [2, с. 351, 383].

Саме у закликах до відповідальності виборців і політиків проявляється мобілізуюча роль церкви. УГКЦ, як вважаємо, адекватно вказує, що її завдання – не висувати кандидатів, а молитися і сприяти створенню атмосфери, за якої вибори могли б відбутися спокійно і чесно [2, с. 233, 236, 242, 243, 318, 472; 7; 9]. Оскільки УГКЦ зосереджує увагу на закликах зберігати сумління чистим і дбати про спільне благо суспільства, логічним з боку ієрархів стало перераховування небезпек під час виборів. Це одностороннє інформування виборців, використання «адмінресурсу», купування голосів, фальсифікація результатів виборів [2, с. 316, 477]. Запобігання порушенням розглядають як обов'язок: «кожен вірний нашої церкви, залучений до процесу збирання та рахування голосів на виборчих дільницях чи в інших виборчих комісіях, повинен добре підготуватися до цієї відповідальної громадянської функції і сумлінно її виконати, щоб запобігти можливим зловживанням» [2, с. 322].

Причина осуду з боку УГКЦ неучасті у виборах, як вважаємо, полягає у тому, що католицьке богослов'я вважає людину активним творцем своєї долі, відповідальною за власний вибір і його наслідки, за долю народу. Зрештою, у вченні УГКЦ лунає застереження, що

бюлетенями тих, хто не прийшов на вибори, можуть скористатися нечесні люди і проголосувати за них [2, с. 92, 131-132, 138, 170].

Маніпуляції під час передвиборчої агітації, як неодноразово оголошували єпископи УГКЦ, розраховані на незрілого виборця. Осуду підлягають залякування й підкуп [2, с. 135, 170, с. 234]. Деталізацію знаходимо знову-таки у документах УГКЦ, де купування голосів тлумачиться як аморальний прийом здобування влади. Такі дії є «доказом того, що кандидат, партія чи виборчий блок не мають належно опрацьованих, добре обґрунтованих та перевірених життям аргументів для звернення до здорового глузду виборців». Продаж голосу Л. Гузар від імені Синоду єпископів охарактеризував як свідчення нерозуміння демократичного процесу, громадянської відповідальності та відсутності фундаментальних моральних засад [2, с. 234]. Вже у травні 2014 р. єпископи УГКЦ зробили наголос, що без подолання корупції у передвиборчих кампаніях неможливо досягнути системних змін у країні [8].

Були неодноразово зафіксовані у документах УГКЦ та її спільних зверненнях з іншими конфесіями і заяви, що церкву намагаються використати політичні сили та політики. Передусім йдеться про спроби заручитися підтримкою духовенства перед голосуванням. Факти участі священства у передвиборчій агітації мали місце, зокрема, у 1994 р. та 2002 р. У підсумку Церква осудила і дії таких священників і кандидатів. Аналогічні застереження лунали і перед президентськими виборами 29 квітня 2004 р. та позачерговими виборами Президента України 2014 р. [2, с. 97, 171, 234, 244, 318, 468; 7].

Документи УГКЦ дозволяють констатувати, що її вчення щодо виборів еволюціонує у відповідності до зміни суспільних реалій. Наприклад, у зверненні з нагоди виборів Президента України у 1999 р. єпископи оголосили: те, що кандидати не представляють виразних політичних позицій, можливо, й краще для країни у перехідний період [2, с. 171]. Та уже у посланні перед виборами до парламенту у 2002 р. Синод єпископів пояснив, що «відсутність суттєвих відмінностей, яка є вражаючою ознакою представлених кандидатами передвиборчих програм, свідчить насамперед про брак глибокої політичної культури і породжує підозру, що передвиборча метушня є передусім боротьбою за владу «саму в собі», а не за владу для служіння спільному благові» [2, с. 234]. 12 червня 2006 р. єпископи УГКЦ знову повернулися до цього питання. Вони вказали, що особливістю виборів до Верховної Ради України стало те, що програми партій були не стільки відображенням реальних намірів політиків, скільки демонстрували намагання виглядати привабливими для народу. Таким чином підсумовано, що політична культура, в основі якої лежала б турбота про спільне благо народу, в Україні перебуває на ранніх стадіях розвитку [2, с. 386]. У 2014 р. кандидатів на пост Президента

України закликали уникати порожніх та оманливих гасел і представити конкретні програми необхідних реформ [8].

Зростання активності УГКЦ у справі розробки критеріїв, яким повинні відповідати політики, а також у справі пропонування цих критеріїв віруючим, відбулося на зламі 1990-х і 2000-х рр., з відходом від керівництва церквою М. І. Любачівського і приходом Л. Гузара. Характерно, що для попереднього періоду українському суспільству, і УГКЦ в тому числі, було притаманне дещо романтизоване сприйняття змін у державі як прогресивних і незмінних, таких, що ведуть до свободи і демократії. Натомість для наступних років властивою стала більша структуризація думки вчення конфесії.

Привертає увагу і те, що на межі 1990–2000-х рр. в Україні зріс рівень суспільної напруженості, піки якої припадали на періоди виборів. УГКЦ регулярно висловлювала думки щодо відповідних процесів. Так, у 2002 р. Л. Гузар оголосив, що «результати цьогорічних виборів – це нова точка відліку», маючи на увазі передусім вимогу справедливості їх проведення. Цю тезу деталізував Синод єпископів перед президентськими виборами 2004 р. Було сказано, що народ вчиться демократії і виборці щораз менше піддаються діям політтехнологів, спрямованим на зміну волевиявлення виборців [2, с. 243, 304].

Уже 11 листопада 2004 р. предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет, верховний архієпископ Києво-Галицький УГКЦ Л. Гузар, заступник голови Конференції римо-католицьких єпископів України М. Трофим'як, єпископ Церкви християн віри євангельської України М. Паночко і голова Ради єпископів Української християнської євангельської церкви Л. Падун спільно констатували, що громадяни протестують проти порушень, здійснених під час другого туру виборів Президента України [2, с. 470–471]. 17 листопада 2004 р. з'явився новий документ, який підписали ті ж самі представники конфесій, а також єпископ Української лютеранської церкви В'ячеслав Горпинчук. Автори звернення повторили заяву про стурбованість фальсифікаціями і послалися на те, що Церква не може погодитися з неправдою. Народ закликали обстоювати правду, дотримуючись Конституції України, законодавства і зберігаючи мир та єдність. Владі ж нагадали про відповідальність за її дії [2, с. 473]. Солідарність церков була охарактеризована ще й як безпрецедентний екуменічний жест [3].

Комісія «Справедливість і мир» УГКЦ відреагувала на події довкола виборів 22 листопада 2004 р., оголосивши, що «не може мовчати в ситуації насильства та наруги над образом і подобою Бога, коли її позбавляють основного права – вільного вибору». Відтак комісія заявила, що засуджує «дії влади, яка йде проти свого народу» [2, с. 324, 325]. Одразу після цього, 23 листопада 2004 р., Синод єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ констатував, що народ став свідком порушення демократичних принципів, хоча діючий президент Л. Кучма

обіцяв чесні вибори. Єпископи висловили переконання, що люди, які вийшли на вулицю захищати свої конституційні права, не є темною масою і «вулицею». Владі запропонували виправити ситуацію і дослухатися до голосів протесту [2, с. 326].

Звернення Синоду єпископів УГКЦ – приклад того, що УГКЦ не обмежує демократію тільки виборами, а, пропагуючи вчення про служіння влади, ставить перед нею вимоги дотримуватися норм рівності усіх перед законом; права громадян без страху висловлювати думки і бути почутими. Л. Гузар 26 листопада 2004 р. зазначив, що відповідальність за порушення несуть передусім ті держструктури, яких Конституція України уповноважила забезпечити належні умови для волевиявлення [2, с. 327, 328, 470–471].

Мирний опір небезпеці тоталітаризму глава УГКЦ і єпископи під час Помаранчевої революції тлумачили не у термінах конфліктології, а як свідчення усвідомлення народом його гідності і єднання нації довкола цієї ідеї [2, с. 328, 331, 335]. Та, починаючи від звернення 10 січня 2005 р., ієрархи УГКЦ попереджали, що є небезпека суспільного розчарування, якщо громадяни чекатимуть, що їхні проблеми розв'яжуть посадовці. Адже змінити суспільство можуть тільки громадяни через праведне життя і дотримання принципу солідарності [2, с. 332, 344, 348].

Обов'язками виборців після виборів, як нагадують документи УГКЦ, є уважно стежити за обранцями, допомагати їм порадами, зіставляти колишні аргументи на користь цих обранців з їхніми діями. Так, на переконання ієрархів, можна здобути досвід для наступних виборів [2, с. 386]. З порадами з приводу того, як уникнути ситуації 2004 р., зверталися церкви та релігійні організації України, у тому числі УГКЦ, і до політиків. Останнім нагадували про необхідність бути відповідальними перед суспільством, адже немає такої мети, яка б виправдовувала поширення неправди, зневагу до прав і гідності опонентів [2, с. 477–478]. Утім, уже на початку квітня 2007 р. ВРЦіРО змушена була констатувати: окремі політики після виборів забули про свої обіцянки і діють так, ніби представляють не народ, а самих себе. Церкви закликали усіх дотримуватися моральних норм [2, с. 513, 514]. Про наслідки ігнорування політиками, владою, інтересів суспільства керівництво УГКЦ чітко заявило під час Революції Гідності 31 січня 2014 р.: «Влада, яка немовби не чує крику свого народу і намагається приглушити його голос за власні права ударами міліцейських кийків та пострілами зброї, стає на небезпечну дорогу терору й диктатури, що суперечать її основоположному покликанию дбати про єдність народу, бути на сторожі суверенітету країни та працювати задля загального добра» [5]. Адже протести 2013–2014 рр. розпочалися саме через небажання влади враховувати інтереси народу.

Загалом наш аналіз позиції УГКЦ щодо теми виборів дозволяє зробити наступні **висновки**: вчення конфесії трактує вибори влади як

спосіб підтримати вдосконалення держави. Зasadничим у підході УГКЦ до виборчого процесу є розуміння кореляції між рівнем свідомості громадян та спрямованістю дій влади: люди обирають владу з такими цінностями, яких дотримуються самі.

Рекомендації УГКЦ щодо виборів укладаються у цілісну систему, спрямовану на формування відповідального ставлення громадян до обов'язків. Вчення УГКЦ орієнтує віруючих на аналіз програм і діяльності кандидатів та політичних сил. Перевагу радять надавати тим, хто дбає про добро всього суспільства, а не особисті чи корпоративні інтереси; цінує гідність і добробут кожного; піклується про суспільну злагоду і розвиток. Особливу увагу Церква приділяє потребі підтримувати сім'ю, мораль і толерантність.

Відмову від участі у виборах без поважних причин УГКЦ трактує як гріх – порушення четвертої заповіді біблійного Декалогу. За відсутності кандидатів і сил, програми й діяльність яких відповідають вимогам, вчення УГКЦ радить голосувати за тих, чия позиція до цих вимог найближча. Церква закликає не зневірюватися, обстоювати свої права та вимагати в обранців відповідальності. Логічно, що вона засуджує маніпуляції під час виборів, намагання фальсифікувати результати виборів і використати церкву для цього.

Аналіз документів конфесії за перше 25-річчя незалежності України дозволяє простежити динаміку окремих аспектів її соціального вчення. На межі ХХ–ХХІ ст. УГКЦ відійшла від дещо романтизованих уявлень про характер перебігу державотворення в Україні. Характерним у цей час стає структурування і деталізація вимог до суспільства.

Своєрідним екзаменом для УГКЦ стало посилення політичного протистояння у 2000-х рр. Церква прийняла виклик, не ставши на сторону жодної політичної сили. Мирний опір тоталітарним тенденціям у 2004–2005 рр. та 2013–2014 рр. керівництво УГКЦ тлумачило, як усвідомлення народом власної гідності; єднання нації довкола цієї ідеї. УГКЦ нагадує виборцям про обов'язок активно працювати і контролювати діяльність влади уже після її обрання. З відповідними застереженнями Церква звертається і до політиків.

Посилання

1. Недавня О. Стан сучасного українського греко-католицизму / О. Недавня // Україна релігійна. Колективна монографія. – Книга перші: стан релігійного життя України. // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 259–281.
2. Соціально зорієнтовані документи Української греко-католицької церкви (1989-2008), – (Джерела християнського суспільного вчення та служіння, 1) / заг. ред. Леся Коваленко.– Львів, 2008. – 711 с.

3. Bourdeaux Michael. The Christian Voice in Ukrainian Elections / Michael Bourdeaux // Religion in Eastern Europe. – XXV. – №1. – February 2004. – P. 1–7.
4. Звернення Всеукраїнської Ради церков до народу України щодо виборів Президента України [15 травня 2014 р.] [Електронний ресурс] // Код доступу: <http://bit.ly/1tqxpA9>
5. Звернення греко-католицького єпископату України з приводу суспільно-політичної ситуації в державі [31 січня 2014 р.] [Електронний ресурс] // Код доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/55174/
6. Звернення Українського Католицького Університету [24 лютого 2014 р.] [Електронний ресурс] // Код доступу: <http://bit.ly/1zFW1Zi>
7. Інструкція про поведінку священнослужителів УГКЦ під час політичних виборчих кампаній [4 квітня 2014 року] [Електронний ресурс] // Код доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/56012/
8. Послання Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного архиєпископства УГКЦ до вірних та всіх громадян України з нагоди президентських виборів [6 травня 2014 р.] [Електронний ресурс] // Код доступу: <http://bit.ly/1pAupp8>
9. Постанови Шістдесят третьої сесії Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного Архиєпископства УГКЦ [3–4 квітня 2014 р.] [Електронний ресурс] // Код доступу: <http://bit.ly/1tqxweW>
10. Синодальне послання до вірних УГКЦ та всіх людей доброї волі про суспільно-політичну ситуацію в Україні напередодні виборів до Верховної Ради [Електронний ресурс] // Код доступу: <http://bit.ly/1yvJCsw>

Сергій Присухін (Київ)

**СУСПІЛЬНИЙ МИР ЯК ЦІННІСТЬ І ПРИНЦИП
«КУЛЬТУРИ ЖИТТЯ»
(У СВІТЛІ ПРАЦЬ СВ. ІВАНА ПАВЛА II)**

Стаття висвітлює досягнення соціального вчення Католицької Церкви в справі подолання «культури смерті» (соціального насильства у формі воєн, тероризму тощо) через утвердження миру як складової системи цінностей і принципів «культури життя».

***Ключові слова:** Католицька Церква, Іван Павло II, культура життя, культура смерті*